

НАРОДНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ Б.Д.ГРІНЧЕНКА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОСОБОВОГО АРХІВНОГО ФОНДУ)

Одним з найбільш відомих та популярних архівів Інституту рукопису ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України по праву вважається архів Б.Д. Грінченка – видатного українського письменника, вченого, педагога, просвітителя, громадського діяча. Особистий 170 фонд Б.Д. Грінченка та матеріали I і III фондів складають майже 14 тис. одиниць збереження.

Комплекси творчих літературних матеріалів (автографи рукописів поетичних, прозаїчних, драматичних творів, перекладів, рецензій), публіцистичних статей з педагогічних проблем, питань національного розвитку, біографічні нариси про Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, С. Руданського, Є. Гребінку та інших, рукописи і підготовчі матеріали для створення українсько-російського словника, тлумачного словника української мови, літературно-біографічного словника – такий далеко не повний перелік основних тематичних напрямів архіву Б.Д. Грінченка.

Значне місце серед матеріалів фондоутворювача посідають документи, що стосуються однієї з найважливіших сторін багатогранної діяльності Б.Д. Грінченка, а саме – просвітницької, в якій він вбачав єдину силу, “що виручала з біди всі історичні народи, виводила їх з упадка і ставила знов на культурну височінь” [ф.І, од. зб. 32307].

Час, у якому Б.Д. Грінченко починав свій творчий шлях, був складним для української культури. 80-ті та перша половина 90-х років XIX ст. проходили під знаком загальної політичної реакції в Російській імперії, що особливо тяжко відбилосся на Україні. Бурхливий розвиток українського революційного руху на переломі 70-80-х років викликав протидію, основною метою якої було викорінення будь-якого духовного життя на Україні. Горезвісний Емський указ від 18 травня 1876 р. про заборону українського письменства в Росії на довгий час спинив розвиток українського культурно-національного руху. Цілому народові було запечатано уста. Література українською мовою заборонялася, виняток

становили тільки белетристичні твори. Упевнено і згорда було кинуте: “Українського письменства не було, нема і бути не може!”

І ось на краєчку цього мертвого поля, на початку 80-х років десь береться хлопчина, що не докінчив реальної школи, євангелієм для якого був Шевченковий “Кобзар”... Голосно і відверто протестує Грінченко проти політики великодержавного шовінізму, рішуче й невідступно бореться з утисками – вчить народ, закликає до роботи українську інтелігенцію. Марить про те, щоб побачити Україну вільною і щасливою, обравши для досягнення цієї мети тяжкий шлях просвітництва.

Серед біографічних матеріалів архіву чільне місце займають спогади дружини Б.Д. Грінченка – М.М. Грінченко [ф.І, од. зб. 32541–32542]. Крок за кроком описує Марія Миколаївна, яка, за словами Бориса Дмитровича, була йому “вірним товаришом у всіх ... заходах, в багатьох важких і важких працях” [ф. І, од. зб. 32303, арк. 1зв.], тернисту дорогу українського просвітителя. Її мемуари, зокрема про вчителювання Грінченка, донесли до нас дуже детальний, і тим цінний, опис його життя цього періоду.

Склавши при Харківському університеті екзамен на вчителя, Грінченко, якого виключили з школи за читання і розповсюдження нелегальної літератури, “якимось чудом” отримав призначення на роботу.

Перша Грінченкова школа знаходилася у російськомовному селі, та це не стало на заваді до порозуміння між вчителем та учнями – Грінченко вільно володів обома мовами. Школярі полюбили його за доброту, терпіння, дружнє та рівне ставлення до себе. Часто учні з околиць сіл залишалися ночувати у школі, і тоді варився спільний куліш, велися розмови і читалися книжки. Найулюбленішими книжками російських дітей були українські казки та думи (особливо, дума про трьох братів з Азова). Через багато років учні писали у листах до шанованого вчителя: “Господи, як усі скучають за вами. Якби-що Бог дав, щоб ви приїхали, хоч би набалакатися з вами. Неначе, як ви розказуєте, то слухав би і не переставав, так до серця ваші розумні слова й пристають, що їх ніколи і не забудеш” [ф. І, од. зб. 34500].

Наступна школа теж була російською, проте місцем проживання для себе Грінченко обрав українське село за декілька верст від школи. “Мені хотілося вчитися від народу мови, записувати лексичні й фольклорні матеріали і взагалі придивлятися до народного життя”, – згадував він [ф. І, од. зб. 32303, арк.1]. Грінченко занотовував пісні, казки, перекази, почутті від односельців: вони ж були і першими слухачами та рецензентами його ранніх літературних спроб. У спілкуванні з простим людом він ще глибше усвідомлював необхідність народної освіти, знаходив критерії для своєї майбутньої роботи по написанню та виданню книжок для народу.

Найдовше працював Б.Д. Грінченко вчителем у однокласній школі с. Олексіївка (1887-1893), створеній заходом відомої на той час громадської діячки Х.Д. Алчевської. Згадуючи свій приїзд до Олексіївської школи, М.М. Грінченко пише про враження, яке справив новий учитель на селян: "...говорить по-мужичому, ні трохи не гордий, кожному дає руку, каже сідати на стілець, а не говорити навстоячки біля порогу" [ф. I, од. зб. 32542, арк. 83–84]. Перше, що впало в око молодим вчителям при знайомстві з учнями, було те, що діти у школі не вбиралися у національний одяг. Тільки після того, як уся вчительова сім'я одягнулася по-українському, школярі наслідували їх приклад: М.М. Грінченко згадує, що всі учні, "а надто дівчата у вишиваних сорочках, у керсетках, у намисті, з стрічками на голові, з кісниками в косі були дуже любі" [ф. I, од. зб. 32542, арк. 101].

Ніколи в своєму житті не простував Б.Д. Грінченко второваними шляхами, у вчительстві, зокрема. Його нудило від казенної школярської муштри, від сухих і скупих шкільних програм. Тому так часто серед матеріалів архіву Грінченка зустрічаються рукописні, гарно оформлені журнали та книжки, почасти підручники, які вчитель "випускав" для своїх учнів або разом з ними. Наприклад, журнал "Думка" учнів Олексіївської школи – витвір самостійного мислення, творчого підходу і широти поглядів школярів на навколишній світ. У журналі містилися дитячі оповідання та вірші про природу, розповіді про події, що найбільше запам'яталися, казки, записані від односельчан [ф. I, од. зб. 31457].

Підручники, складені Грінченком для навчання своєї дочки Насті та інших дітей, до нашого часу можуть бути зразками методики і методології початкової освіти дитини ["Настина читанка" – ф. I, од. зб. 31506, 18 арк.; "Квітка" – ф. I, од. зб. 31505, 100 арк.]. Тематично матеріал підручників Грінченка розподіляється за принципом "від простого до складного". Перші розділи подають відомості про навколишній світ (назви тварин та рослин, частин людського тіла, днів та місяців року і т.п.), закінчується підручник матеріалами з географії та астрономії. Навіть прислів'я та приказки підібрані в них таким чином, щоб ще змалечку ознайомити дитину з основними моральними та етичними нормами життя. Наприклад, розділ про гроші ілюструється прислів'ями: "За гроші не купиш ні батька, ні матері, ні родини", "Трудяща копійка годує довіку" [ф. I, од. зб. 31555].

У той час, коли царський уряд поставив собі за мету зробити народну школу органом для насадження своїх думок, інструментом для затримування народного розуму у темряві, молодий Б.Д. Грінченко все ж намагався дати дітям хоча б зернята справжньої національної освіти. М.М. Грінченко згадує про хитрощі, на які доводилося йти вчителю, щоб

діти у школі почули рідну мову (наприклад, учні самі, поза класом, вчили урок, а в школі вільну годину витрачали на читання українських книжок, або – у зошитах завдання виконувалося російською мовою, пояснення ж учитель подавав українською і таке інше).

Особливої уваги надавав Б.Д. Грінченко доборові літератури у шкільних бібліотеках. Для визначення оптимальної тематики книжок він проводив соціологічні дослідження, результатами яких були списки літератури, рекомендованої для різного віку та освітнього цензу (ф. І, од. зб. 31595 та ін.). Списки вміщували літературу найрізноманітнішу – від української народної творчості до перекладів Гомера, Гете, Марка Твена. Книжок у шкільній бібліотеці було мало, і їх обмеженість Грінченко надолужував тим, що сам власноручно перекладав, переписував та опрацьовував їх. І книжки у газетних обгортках (а це був розпізнавальний знак того, що цю книгу не можна нести до школи, а віддавати тільки до власної бібліотеки вчителя), за свідченням Марії Миколаївни, були найулюбленішими у школярів.

У 1893 р. Грінченко переїздить до Чернігова. В автобіографії він пише, що їхня сім'я полишила Олексіївку через те, що дочці Насті треба було вчитися у місті. Це правда, але не вся. Очевидно, власна скромність не дозволила Борисові Дмитровичу вказати ще на одну причину від'їзду з села.

У економії Х.Д. Алчевської, на кошти якої утримувалася Олексіївська школа, прикажчик побив робітника, який через те захворів та так сильно, що не міг не тільки працювати, а й ходити. Обурений Грінченко написав Христині Данилівні різкого листа, в якому сповіщав про неможливість подальшої спільної роботи. Лист Грінченка свідчить про різкий перехід його світогляду від поглядів ліберально-народницьких до загальнодемократичних. Зокрема в ньому зазначено: "...заботьтесь о просвещении, но еще более заботьтесь о том, чтобы народ мог просвещаться, чтобы силы, годные на просвещение, не гинули на непосильной работе... Спрашивайте о том, что читать народу, но еще более спрашивайте, что ему есть, во что одеться и обуться, потому что правду говорю я Вам: не может человек с неудовлетворенными физическими потребностями развивать потребности духовные, и заботиться о народном просвещении без заботы о народном благосостоянии – это значит строить здание на песке" [ф. І, од. зб. 32542, арк. 221].

Олексіївка була останнім місцем вчителювання Грінченка.

Працюючи у Чернігівській земській управі, він активно включається у справу видання та поширення популярної наукової і белетристичної літератури для народу.

Писати книжки Грінченко з дружиною почали ще вчителюючи. У автобіографії Борис Дмитрович згадує: "... ми наважилися посилати до ценз[ури] щороку десятків півтора рукописів під усякими псевдонімами і не од себе, а на адреси своїх знайомих з усяких місць Росії (їм послався рукопис, а вони вже його до цензури). Так пішло легше, і чимало цих рукописів видали київські книгарні, і мало хто й знав, звідки вони йшли" [ф. I, од. зб. 32303, арк. 5зв.].

У 1893 р. помирає близький товариш Б.Д. Грінченка – Іван Череватенко – виходець із селян, що, одержавши освіту, не поривав зв'язків з простим людом і завжди допомагав, чим міг, у різних громадських заходах. По смерті він заповідав передати Б.Д. Грінченку 1000 карбованців на організацію видавництва для видання книжок для народу. У 1864 р. таке видавництво у Чернігові було створене. Умови для тих, хто співпрацювавав з видавництвом, були жорсткими: автори, окрім 50 примірників своєї книги, гонорару не одержували, редагування, коректорська робота, адміністративно-книгарська частина, навіть переписування рукописів були обов'язком Б.Д. та М.М. Грінченків. Така ощадливість викликала недостатньою кількістю грошей, які витрачалися тільки на друкарню, брошурування книжок, цензуру та поштові видатки.

Лише за 1894–1899 рр. Чернігівське видавництво випустило у світ 35 книжок загальним тиражем 133870 примірників [ф. I, од. зб. 32280, арк. 2]. Були видані твори Т. Шевченка, П. Грабовського, Ю. Федьковича, біографії І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки. Великою популярністю серед народу користувалися фольклорні збірки "Живі струни", "Думи кобзарські", "Колоски", "Веселий оповідач", книжки науково-популярного змісту з практичними порадами по сільському господарству, власній гігієні та інші [ф. I, од. зб. 33536; ф. 170, од. зб. 15 та ін.]. Навіть офіційна преса з прихильністю відзначала появу таких книжок, вказуючи, зокрема, на велике знання своєї справи та бездоганний смак упорядників. Книжки для народу, видані Грінченками, як було сказано у газеті "Жизнь и искусство" (№ 348 за 1896.), "принадлежат к лучшим образцам того рода народной литературы, чтение которых, помимо непосредственного удовольствия, доставляет читателям и много полезных сведений".

Народних книжок могло б вийти більше, коли б не цензурні утиски. Архів Грінченка зберігає документи, що містять списки книжок, які не пройшли "цензурного сита": це твори Я. Щоголева, А. Метлинського, О. Кониського, Ганни Барвінок, самих видавців. Викликають подив нічим не обгрунтовані заборони книжок науково-популярного змісту, таких, як,

наприклад, “Велика пустиня Сахара” та “Як вигадано книги друкувати чи то печатати”. У своїй розвідці “Література й життя (Листи з України російської)” М. Гримач дотепно зауважує: “Ну, ще друкарський верстат може й страшний для цілості великодужої російської імперії, бо з нього всякі “превратные мнения” можуть виходити, але ж Сахарський пісок і каміння? Чим же вони нецензурні?” [ф. І, од. зб. 34500].

Переїзд Грінченка до Києва співпав з свіжим подихом свободи, принесеної на Україну революцією 1905 р. Починається новий етап його громадської діяльності - він стає засновником і першим головою товариства “Просвіта” – української громадської організації для поширення знань у народі. З мінімальними грошовими засобами, за допомогою тільки маленького тісного гуртка однодумців Б.Д. Грінченко власною енергією, силою глибокої віри та безмежної любові до України з'єднав навколо себе розрізнену, розкидану інтелігенцію і згуртував її в одне товариство.

У проханні до київського губернатора про створення товариства, підписаному М.В. Лисенком та Б.Д. Грінченком, визначається основна мета нової установи: “...содействовать развитию украинской культуры и, главным образом, просвещению украинского народа на его родном языке” [ф. І, од. зб. 31728].

Згідно з статутом, складеним Модестом Левицьким і затвердженим 26.05.1906 [ф.І, од. зб. 33660], товариство “Просвіта” мало право видавати книжки, газети та журнали українською мовою, відкривати бібліотеки, читальні, здійснювати торгівлю книгами, засновувати музеї, учбові, літературні, наукові і просвітницькі заклади, влаштовувати публічні лекції, літературно-музичні вечори, засновувати стипендії при учбових закладах та оголошувати конкурси на кращий твір літератури і науки.

Товариство “Просвіта” народжувалося у тривалих дискусіях буквально навколо кожної позиції його діяльності. Першу назву для товариства – “Україна” – було запропоновано Оленою Пчілкою. Перші збори, на яких були присутні 19 чоловік, більшістю голосів цю пропозицію прийняли. Однак вже наступні збори, знову ж таки більшістю, ухвалили назвати нову організацію “Просвітою”, аргументуючи це тим, що “націоналістична” назва “Україна” “одіпхне частину членів” [ф. І, од. зб. 31530, арк. 6].

Значні суперечки між членами виникли внаслідок пропозиції фундаторів “Просвіти” (Б.Д. Грінченко, М.В. Лисенко, Леся Українка, М.П. Левицький) про відкриття у бібліотеці товариства поряд з відділами науки та літератури окремого українського відділу. Це було викликане “живою і нагальною потребою: українці страшно мало знають свій власний народ і край, їх минуле і сьогочасне становище, свою мову ...а тим часом

на весь Київ нема ні одної бібліотеки з українським відділом” [ф. І, од. зб. 31530, арк. 12–13]. Проти цієї зрозумілої і простої пропозиції виступила так звана “група трьох” – В. Винниченко (відомий український письменник), В. Степанівський (український громадський діяч) та А. Жук (публіцист).

Ще завзятіше виступила “група трьох”, коли мова зайшла про видавничі справи товариства. Її позиція знову ж таки полягала у тому, що “не діло “Просвіти” видавати шкільні підручники, а що треба видавати тільки політичні книжки характеру соціал-демократичного і агітаційного” [ф. І, од. зб. 31530, арк. 15].

Загальні збори, на яких було обрано Раду товариства, наочно показали, що більшість членів “Просвіти” схилиється до культурно-просвітницького шляху нової організації: “просвітники” Модест Левицький та Леся Українка отримали 46 із 47 голосів, Борис Грінченко – 45; “політик” В. Винниченко ледве зібрав 23 голоси.

Цією ж більшістю була прийнята резолюція, що виголошувала: “товариство “Просвіта” є товариство просвітньо-культурне і безпартійне, і таким повинні бути і його видання” [ф. І, од. зб. 31530, арк. 15].

Незважаючи на цілком лояльний зміст діяльності “Просвіти”, заборони сипалися на неї з усіх боків: не було дозволено ані книжкового складу, ані сільських бібліотек, навіть бібліотеці товариства не можна було надати статусу публічної. Тільки з приходом нового київського губернатора графа Ігнат'єва, людини ліберальних поглядів, товариство відчуло деяку полегкість у ставленні до себе, “ хоч, – як згадував Б.Д. Грінченко, – і не завжди. Бо, наприклад, не дозволено на літературно-артистичному вечері читати Ф. Матушевському про Старицького, а мені про Куліша, а тому ж Матушевському заборонено ціл лекцій з української історії” [ф. І, од. зб. 31530, арк. 34].

Усі ці урядові заборони, постійні обшуки та арешти членів “Просвіти” зашкоджували просвітницькій праці. Члени товариства, що знаходилися на державній службі, на вимогу своїх начальників, які вважали “Просвіту” крамольною організацією, змушені були покинути товариство. Так сталося з В. Цимбалом та В. Дурдуківським, активними членами Ради “Просвіти”. А заборона бібліотек та лекцій по селах зовсім відрізала товариство від селянства, робила з “Просвіти” “інтелігентське товариство і перешкоджала найголовнішому його завданню: просвіті сільських мас” [ф. І, од. зб. 31530, арк. 43].

Фінансово товариство існувало на добровільні пожертвування та прибутки від продажу книжок і квитків на різноманітні культурно-освітні заходи. Бібліотека “Просвіти” у більшості своїй складалася із книжок, подарованих як видатними вченими – М.Ф. Сумцовим,

А.Ю. Кримським, Ор. І. Левицьким, П.Г. Житецьким, – так і зовсім невідомими людьми, що іноді мало не всю бібліотечку, зібрану за довгий час і оплачену тяжко заробленими грошми, віддавали на громадську справу [ф. І, од. зб. 31530, арк. 53].

Листи, які зберігаються в архіві Грінченка, засвідчують, що справа просвіти не була байдужою українському народові. “Даючи гроші, – читаємо у листі М.М. Аркаса до Б.Д. Грінченка, – я спокійний, знаючи, що вони підуть на користь нашому суспільству і що Ви зробите з ними щонайкраще, мені ж, як щирому синові Неньки нашої України, залишиться тільки бути Вам безкраю вдячним за Вашу святу працю” [ф. III, од. зб. 35511, б/д].

Видання літератури для народу Грінченко продовжував і у Києві: “в рр.1906-1909 мені знову пощастило стояти коло цієї справи вже в інших умовах, у київській “Просвіті” [ф. І, од. зб. 32303, арк. 5зв.].

На першому році існування товариства у ньому були організовані чотири комісії: видавнича, бібліотечна, артистична і шкільно-лекційна. Найголовнішою своєю справою товариство вважало випуск дешевих книжок для народних мас, тому видавничу комісію очолював голова товариства – Б.Д. Грінченко. Він склав програму тем для цілої серії видань: книжки, – писав він, – “повинні бути для всіх одділів науки і красноґо письменства, але найбільше треба подбати про книжки з українознавства, про шкільні підручники і дитячі книжки; видання політичного змісту мають бути характеру тереотично-наукового, інформаційного” [ф. І, од. зб. 31530, арк. 15].

У “Просвіті” були опубліковані найзначніші твори Грінченка – “Українська граматика”, “Каталог книжок для народного читання”, чотиритомний “Словарь української мови”, етнографічні і фольклорні матеріали, його прозові та віршовані збірки. До речі, треба сказати, що за статистичними даними, що їх одержав Грінченко при опитуванні читачів сільських бібліотек, перше за популярністю місце посідала збірка В. Чайченка (один із псевдонімів Грінченка) “З народного поля”.

Уважно слідкував Грінченко за літературою для народу, яка виходила на Україні, свідомством чого є десятки його рецензій, що зберігаються в Інституті рукопису [ф. І, од. зб. 31447, 31450 та ін.]. Він палко вітав появу видань, які несли у собі, за його власним виразом, “божу іскру” – зернини наукових знань, що через заборону видавати українською мовою книжки наукового змісту, могли просочуватися лише через художню та популярну літературу.

Товариство “Просвіта” – кохане своє дитя – не полишав Грінченко увагою до самої смерті. Згадуючи про останні дні життя свого чоловіка,

М.М. Грінченко пише про те, що Борис Дмитрович найбільше переживав "що "Просвіту" закривають і бідкався, що нема товариства, затвердженого на зміну ... Міркував про те, що робити, щоб обрятувати Просвітне добро, ...бо воно здасться новій "Просвіті" [ф. І, од. зб. 32655].

Один з розділів духовного заповіту Б.Д. Грінченка, написаного за часом до закриття "Просвіти", має пряме відношення до товариства, яке, виконуючи його волю, зобов'язане: "...на деньги, получаемые от продажи моих сочинений, ...открыть и содержать народную школу в г.Киеве или селе вблизи Киева. Преподавание в этой школе должно вестись на украинском языке по учебникам, составленным уроженцами российской Украины и изданными в России" [ф. І, од. зб. 31672].

Символічно, що майже рівночасно з смертю Грінченка закінчило свою діяльність і товариство "Просвіта".

Аналізуючи творчий доробок Б.Д. Грінченка, академік О.І. Білецький у своїй, на жаль, не закінченій, перерваній смертю статті робить такий висновок: "...художня творчість для Бориса Грінченка – сільського вчителя, видавця популярних книжок для народу, збирача народної творчості, упорядника і редактора першого за якістю українсько-російського словника – ніколи не здавалась головним у житті. Найголовніше – праця, просвітительська робота серед народу і інтелігенції, в якій треба пробудити почуття національної самосвідомості" (Рад. літературознавство.– 1963.– № 1.– С. 116).

Творчу діяльність Б.Д. Грінченка, безперечно, можна назвати тенденційною, але в кращому розумінні цього слова: уся вона наскрізь пройнята гарячою любов'ю до рідної України.

Архівні матеріали, що знаходяться в Інституті рукопису ЦНБ АН України, дають змогу глибше пізнати складну еволюцію світогляду видатного українського громадського діяча, оцінити його роль і місце у культурно-просвітньому житті України на перехресті ХІХ та ХХ століть.